

Varför misslyckades Jugoslavien?

Posted on October 17, 2000 by *Kjell Magnusson* in [Issue 5/2000](#)

<http://inblickosteuropa.se/2000/10/varfor-misslyckades-jugoslavien-av-kjell-magnusson/>

Av *Kjell Magnusson*

När det jugoslaviska sammanbrottet var ett faktum, när kriget i Bosnien pågick för fullt, var det vanligt att beskriva det som hände som logiskt och något som alla borde ha förutsett. Den jugoslaviska statens upplösning var väntad och enligt många oundviklig. Tecknen hade varit tydliga för den som ville se, och utvecklingen beskrevs som ett misslyckande för europeisk och internationell diplomati. Man hade inte ingripit i tid.

Det finns anledning att förhålla sig skeptisk till sådana synsätt. Även om det fanns mycket svåra motsättningar, och även om dessa skulle kunna förklaras med hänvisning till samhällsvetenskaplig teoribildning, så räcker de inte. För att det skall bli krig krävs att politiska aktörer fattar vissa bestämda beslut. Att de vill ha krig. In i det sista hade utvecklingen kunnat bli en annan. Framförallt gäller detta omvärldens roll. Man ingrep faktiskt i Jugoslaviens angelägenheter, men på ett olyckligt sätt.

Det finns en paradox i det jugoslaviska sammanbrottet som idag är lätt att glömma bort. För den tillfällige besökaren verkade Jugoslavien vara ett väst i miniatyr, med Coca-Cola, jeans och popmusik. De kulturella och politiska friheterna var större än i övriga Östeuropa, öppenheten mot omvärlden saknade motstycke i den kommunistiska sfären, och befolkningen levde bättre än i de flesta socialistiska länder. Låt vara att detta i hög grad berodde på de pengar som en miljon jugoslaviska utvandrare i Västeuropa bidrog med.

Man kan tycka att ett land som redan 1948 hade brutit med Stalin och i slutet av åttiotalet stod med ena foten i EG, borde ha haft större förutsättningar än andra att klara övergången till ett samhälle som byggde på marknadsekonomi, politisk demokrati och rättsstatliga principer.

Varför slutade det jugoslaviska projektet i en katastrof? Låt oss ta några vanliga förklaringar:

1. Jugoslavien var från början en onaturlig statsbildning som helt enkelt inte kunde överleva.
2. Ekonomiska svårigheter skapade djupgående motsättningar och etniska konflikter.
3. Det fanns en undertryckt nationalism som bröt fram med full kraft i samband med övergången till demokrati.
4. I den kanske vanligaste förklaringen, handlade det ytterst om serbisk nationalism, och i hög grad om en enda man, Slobodan Milošević, utan vilken detta inte skulle ha skett.

Även om sådana förklaringar kan te sig bestickande är de starkt förenklade och det finns anledning att påminna om vissa grundläggande förhållanden.

Grundläggande problem

Det politiska livet i efterkrigstidens Jugoslavien kretsade kring tre huvudproblem:

1. Ekonomisk utveckling: frågan om plan och marknad.
2. Frågan om demokrati – vilken grad av politisk pluralism som var förenlig med det jugoslaviska självstyrelsesystemet.
3. Nationalitetsfrågan – dvs. den jugoslaviska federationens karaktär, vilken grad av självständighet delstaterna skulle ha i förhållande till ett federalt centrum.

Lösningen av dessa tre grundläggande frågor och deras inbördes relationer, fick avgörande betydelse. Tyvärr kan man säga att de lösningar som valdes kom att påverka utvecklingen negativt.

När det gäller ekonomin sker en övergång från sovjetisk planekonomi till ett system med stora inslag av marknadsekonomi. Men man tar aldrig steget fullt ut. I stället blir det mogna jugoslaviska systemet, kodifierat i 1974 års konstitution, en märklig hybrid, ett fenomen bortom plan och marknad. Å ena sidan rörde det sig om en synnerligen långtgående decentralisering, där centrum, om man kan tala om något sådant, inte längre hade kontroll över ekonomin. Å andra sidan hade partiet fortfarande ett fast grepp om företagen, men kontrollen låg på lokal nivå, hos kommunens partisekretariat. Det innebar att Jugoslavien som stat var svag och ofta saknade de ekonomiska instrument som finns i ett normalt västeuropeiskt land. I den mån de fanns låg de hos delstaternas regeringar.

I det jugoslaviska samhället fanns alltsedan början av femtioalet en strävan efter demokrati, som första gången kom till uttryck i Djilasaffären [1]. Sådana strävanden återkom gång på gång och Jugoslaviens politiska historia kan beskrivas som ett pendlande mellan perioder av öppenhet och åtstramning. Liksom inom ekonomin slutar det med 1974 års konstitution, som innebar ett starkt korporativistiskt samhällssystem. Av ideologiska skäl motsatte man sig parlamentarisk demokrati av västeuropeisk modell och skapade ett alternativ som bakom honnørsorden om arbetarsjälvstyrelse och direkt demokrati endast garanterade ett fortsatt maktinnehav för kommunistpartiet.

De jugoslaviska kommunisterna byggde i hög grad sin legitimitet på lösandet av nationalitetsfrågan. Under andra världskriget hade man som enda gruppering förordat ett sammanhållet Jugoslavien där olika folkgruppers rättigheter skulle garanteras. Hur detta skulle gå till i praktiken var dock inte självklart. Det finns en tydlig utvecklingslinje från fyrtioalets centralstyrda stat till 1970-talets löst sammanhållna federation eller konfederation.

En avgörande förändring i nationalitetspolitiken kom under 1960-talet när man gav upp tanken på skapandet av en gemensam jugoslavisk identitet. I stället övergick man till att betona varje folkgrupps nationella identitet och tradition. Det fanns flera skäl till detta, men kanske kan man säga att det funnits en inneboende motsättning mellan betonandet av det jugoslaviska och det faktum att man samtidigt uppmuntrade nationsbildningsprocesser och betonade vissa folkgruppers särart.

Slovenien var redan från början språkligt och kulturellt något för sig. I Makedonien byggde man aktivt upp en makedonsk identitet, något som senare skedde bland albanerna i Kosovo och muslimerna i Bosnien. Möjligen hade det jugoslaviska projektet varit enklare om det hade varit

begränsat till de folkgrupper som talade serbokroatiska. Under alla förhållanden var albanerna den svagaste länken i det som till namnet var en federation av sydslaviska folk.

Det förtjänar att påpekas att Jugoslavien hade en nationalitets- och minoritetspolitik som inte hade någon motsvarighet i grannländerna, vare sig de var socialistiska eller icke-socialistiska. Det är till exempel karaktäristiskt att Jugoslavien inte hade något officiellt språk. Det var svårt, även i ett större perspektiv, att finna exempel där även små minoriteter hade så långtgående språkliga och kulturella rättigheter som i Jugoslavien. Samtidigt var systemet statiskt och byggde egentligen på att människor stannade där de var. När migrationen inom Jugoslavien under 1970-talet gick över gränserna mellan kulturområden visade det sig att t.ex. flera hundratusen serbokroatisktalande invandrare i Slovenien förväntades assimileras, samtidigt som de små italienska och ungerska minoriteterna i Slovenien hade egna kulturbevarande institutioner.

Vad de jugoslaviska kommunisterna gjorde var alltså att inom ramen för ett *traditionellt marxistiskt synsätt* försöka lösa den s. k. *nationalitetsfrågan*, snarare än att åstadkomma ett multietniskt samhälle med inbyggda mekanismer för konfliktlösning.

Man kan ställa frågan om betonandet av delrepublikerna som nationalstater verkligen var den enda lösningen. I ett område som utgjorde en etnisk mosaik och där ingen republik, med undantag av Slovenien, var etniskt homogen innebar detta en potentiell risk för allvarliga minoritetsproblem. Ju större självständighet republiker och autonoma områden fick, desto starkare växte sig tendenserna till kulturell och politisk dominans från den största folkgruppens sida. Hade det inte varit möjligt att skapa en mer sammanhållen politisk struktur, *som ändå och till skillnad från konstitutionen 1974*, tillvaratog alla gruppers intressen oavsett var de levde? Jag tänker på de förslag österrikiska socialdemokrater förde fram i början av 1900-talet, vars innebörd är att den nationella identiteten respekteras och garanteras, men är inte nödvändigtvis förankrad i territoriella politiska strukturer.

Det mogna jugoslaviska systemet som skapats för att åstadkomma ekonomisk utveckling och tillgodose nationella intressen genererade i stället ekonomisk stagnation och bidrog genom själva sin konstruktion till etniska motsättningar. Från serbisk sida har man mycket starkt kritiserat den långtgående decentraliseringen av Jugoslavien. Men det var inte decentraliseringen i sig som var problemet, utan frånvaron av demokrati.

Trots de stora skillnaderna gentemot övriga Östeuropa var Jugoslavien en kommunistisk enpartistat och det fanns en gräns som inte kunde överskridas. Det politiska systemet och den officiella ideologin fick helt enkelt inte ifrågasättas.

De enda legitima sociala konflikterna i det jugoslaviska samhället var de som utspelades mellan delrepublikerna, dvs. enligt etniska linjer, inte mellan olika sociala grupper eller politiska riktningar. I Jugoslavien förekom till exempel ett mycket stort antal strejker, men det uppkom aldrig en rörelse av Solidaritets typ, inte ens *inom* någon av delstaterna. Detta var en direkt följd av arbetarsjälvstyrelsens karaktär.

Systemet bidrog med andra ord till att så gott som varje politisk fråga fick en nationell innebörd, samtidigt som det effektivt motverkade uppkomsten av politiska alternativ som skulle kunna neutralisera etniska spänningar. Just det som i positiv mening skilde Jugoslavien från andra socialistiska länder ledde därför till statens sönderfall. Öppenheten i det pseudodemokratiska

Jugoslavien var tillräckligt stor för att nationalistiska stämningar skulle artikuleras *inom systemets ram*, men räckte inte till för att skapa genuint demokratiska alternativ.

Titos roll

Ofta brukar man beskriva Tito som garanten för fredlig samlevnad. Han höll nationalismen i schack och det var först efter hans död som det hela spårade ur. I själva verket bär Tito ett tungt ansvar för det som hände under 1990-talet. Sett i ett historiskt perspektiv blev utvecklingen mellan 1971 och 1973 avgörande. Under slutet av sextiotalet reformerades det ekonomiska systemet, yttrandefriheten stärktes kraftigt och Jugoslavien upplevde en tid av kulturell blomstring och politisk vitalitet. Maktens tyngdpunkt övergick från den federala ledningen och Tito till delrepublikerna. Där försökte en ny generation politiker förändra det politiska och ekonomiska systemet.

Om Tito hade accepterat rollen som konstitutionell monark hade det kanske funnits en möjlighet till positiv utveckling. I stället genomförde Tito under några år en smygande kontrarevolution eller utdragen statskupp där de legitima ledarna i Kroatien, Slovenien, Serbien, Vojvodina och delvis Makedonien och Bosnien fick gå. Först ingrep man mot stats- och partiledningen i Kroatien och använde som förevändning de nationalistiska strömningarna under den s.k. kroatiska våren. Att det inte primärt handlade om faran av kroatisk nationalism visade det faktum att utrensningarna fortsatte i andra republiker samtidigt som de flesta kroatiska krav byggdes in i 1974 års konstitution. Den avgörande händelsen inträffar i oktober 1972 när de s.k. liberalerna i Serbien tvingas bort. De serbiska ledarna utgjorde genom sin framtoning och politik ett implicit hot mot Tito. De hade öppet motsatt sig utrensningarna i Kroatien och förde en reformpolitik som på sikt kunde försvaga partiets ledande roll.

När man idag läser Slavoljub Djukićs bok "Krossandet av liberalerna" måste man tyvärr konstatera att Jugoslavien gick miste om en chans att på fredlig väg lösa sina inneboende och potentiella konflikter. De serbiska ledarna i början av sjuttioalet, Marko Nikezić och Latinka Perović, hade en intellektuell resning som var ovanlig i den kommunistiska rörelsen och de saknade varje spår av nationalism. De hade goda relationer till övriga Jugoslavien och strävade efter en anknytning till Västeuropa, både ekonomiskt och utrikespolitiskt.

Det centralkommittémöte där de till sist tvingades bort, trots att de egentligen hade en majoritet på sin sida, är ett typexempel på manipulation och hyckleri av ett slag som Tito var en mästare på att iscensätta. Likheterna med Slobodan Miloševićs uppgörelse med sina motståndare vid det åttonde sammanträdet i september 1987 är slående.

Efter detta går det mesta fel. Inom kulturlivet sker en påtaglig åtstramning. Det visar sig omöjligt att genomföra radikala ekonomiska reformer eller politiska förändringar, och Jugoslavien glider allt djupare in i krisen.

Efter demonstrationerna i Kosovo 1981 såg det ett tag ut som om en förändring ändå skulle kunna ske. Återigen börjar en demokratiseringsprocess, som var särskilt påtaglig i Slovenien och Serbien, där författare, samhällsforskare och humanister påbörjade en genomgripande uppgörelse med det förflutna och med det socialistiska systemet som sådant. Parallellt med denna utveckling tilltar dock de nationalistiska stämningarna över hela Jugoslavien. I Slovenien blir invandrarfrågan explosiv – något som för övrigt knappast noterats i omvärlden. I Serbien och bland serber i hela Jugoslavien leder Kosovoproblemet till en omfattande mobilisering som bereder vägen för Milošević.

Det är förvisso sant att Milošević har spelat en mycket ödesdiger roll. Att se hans agerande som den enda orsaken till Jugoslaviens upplösning är emellertid en förenkling. Rent generellt måste den serbiska nationalismen betraktas som en reaktion på nationella strävanden och nationalistiska strömningar i övriga Jugoslavien, i synnerhet i områden där serber utgjorde en mer eller mindre betydande minoritet. Om man betraktar efterkrigstidens historia går det helt enkelt inte att komma ifrån att separatistiska strävanden började i Slovenien, Kroatien och Kosovo långt innan nationalismen i Serbien var en politisk kraft.

Att säga detta innebär ingen som helst rehabilitering av Milošević eller av serbisk nationalism, men man måste skilja mellan ansvaret för brott mot mänskliga rättigheter och ansvaret för utvecklingen mot sammanbrott och krig. När det gäller det senare är bilden knappast entydig. Det är flera som tävlar: Slovenien, som ensidigt bröt sig ur den jugoslaviska federationen och knappast visade någon vilja till kompromisser. Kroatien som medvetet rustade sig för krig, och där man diskuterade preventiva angrepp mot den jugoslaviska armén och provocerade fram incidenter i etniskt stabila områden. De bosniska muslimerna som gjorde anspråk på att vara Bosniens statsfolk – och som delvis vilseledde omvärlden med sitt tal om ett multietniskt samhälle. Den arroganta serbiska regimen som ansåg att den var militärt överlägsen och underblåste rädslan hos serbiska minoriteter.

Ju mer som kommer fram om det senaste decenniets utveckling desto gråare blir bilden. Mantrat om Milošević som ett slags Hitler *förklarar* ingenting utan är ett moraliskt omdöme. Det säger mer om vår egen massmediala kultur än om verkligheten på Balkan och ger en obehaglig bismak. Tendensen att se verkligheten i svart och vitt, den tvångsmässiga uppdelningen i onda och goda, innebär att politiker som Tudjman i Kroatien, Izetbegović i Bosnien, eller Hashim Thaqi och Agim Ceku i Kosovo tilldelas rollen av förkämpar för demokrati och mänskliga rättigheter.

Utlandets roll

När krisen i Jugoslavien förvärrades stod omvärlden inför valet att antingen försöka slå vakt om den jugoslaviska statsbildningen med alla medel, eller att försöka se till att skilsmässan gick någorlunda civiliserat till.

Vi kan konstatera att man inte lyckades med någondera. De ledande västeuropeiska nationerna var oeniga och USA ansåg till en början det var en europeisk angelägenhet, och förde sedan en egen politik som stred mot europeiska intressen. Det har man fortsatt med, något som märks mycket tydligt i fallet Kosovo.

Med tanke på Helsingforsöverenskommelsen som stipulerar att Europas gränser inte får ändras borde det ha varit självklart att försöka förhindra Jugoslaviens splittring. I stället förde Tyskland en politik som syftade till att erkänna Slovenien och Kroatien, oavsett vad detta kunde leda till.

Jugoslaviens siste premiärminister, Ante Marković, hade lyckats komma till rätta med en svår inflation och gjort dinaren konvertibel. Tyvärr fick han inte det politiska och ekonomiska stöd han skulle ha behövt från omvärldens sida. Visserligen kan man säga att Marković var dömd på förhand eftersom hans reformpolitik aktivt motarbetades av Jugoslaviens viktigaste republiker, Slovenien, Kroatien och Serbien, men utgången hade inte behövt vara given. Oviljan att stödja Marković var det första misstaget i en politik som kännetecknats av inkonsekvens och ad hoc-lösningar.

Först ställde sig omvärlden halvhjärtat bakom Jugoslaviens enhet. Sedan erkände man Sloveniens och Kroatians utträde ur den multietniska statsbildningen med hänvisning till principen om nationers rätt till självbestämmande. I Bosnien försökte man däremot upprätthålla fiktionen om en gemensam bosnisk identitet och pläderade för nödvändigheten av ett multietniskt samhälle. I Kosovo har man återigen bytt fot och ställer sig i realiteten bakom albanska krav på en ny och större nationalstat som bl. a. undergräver Makedoniens ställning som oberoende stat.

Man borde ha kunnat vänta sig en mer principiell hållning. Idag har vi hamnat i den ironiska situationen att Europas ledande politiker påstår att det är omöjligt att uppnå fred och välfärd på Balkan om man inte åstadkommer någon form av ekonomisk och politisk union mellan länderna i det tidigare Jugoslavien.

Nationsbildning och stat

Man kan naturligtvis hävda att Jugoslavien verkligen *var* en omöjlighet. Ytterst var motsättningarna ett resultat av en komplicerad och försenad nationsbildningsprocess som kunde ha sett annorlunda ut och som inte var avslutad när den jugoslaviska staten bildades efter första världskriget. I ett historiskt perspektiv hade det kanske varit bättre om Kosovo och västra Makedonien inte införlivats med Serbien under Balkankrigen, om Slovenien och Kroatien hade gått sina egna vägar, om Bosnien delats upp enligt etniska principer. Om man utgår från nationalismens princip: ett folk – en stat *var* Jugoslavien en onaturlig statsbildning.

Ett sådant resonemang bortser emellertid från att det aldrig har funnits en enkel eller i absolut mening rättvis lösning. Det har i modern tid aldrig varit möjligt att skapa homogena nationalstater på Balkan. När konflikterna aktualiserades var det redan för sent att komma till rätta med en etnisk struktur som formats av historien och som gjorde det omöjligt att tillgodose en parts legitima intressen utan att det gick ut över någon annan. I det perspektivet var Jugoslavien varken sämre eller bättre än någon annan lösning. I en tid som talar om europeisk integration var det snarast något positivt.

De lösningar som står till buds idag är antingen en fortsatt konsekvent etnisk uppdelning – ett albanskt Kosovo, ett albanskt Ilirida i västra Makedonien, en delning av Bosnien – eller ett försök att hålla fast vid idén om åtminstone republikernas okränkbarhet, vilket i så fall strider mot den nuvarande politiken i Kosovo.

Jag vill sluta med att säga att vi borde vara försiktiga med vår upprördhet och avsky inför nationalismen på Balkan. Dels finns det skäl att påminna om att det våld som ägt rum *inte* kommer i närheten av det som inträffade under andra världskriget. Dels är det lätt för oss, i synnerhet oss svenskar, som lever i av en Europas äldsta stater och tillhör en nation vars existens aldrig har ifrågasatts, att med förundran tala om nationalistiska förvillelser. Med tanke på hur vi ser på samernas rättigheter, minoritetsspråkens ställning, det nervösa upprepadet av ordet *integration* och den instinktiva misstron mot Europa, borde vi vara mer ödmjuka.

[1] Milovan Djilas tillhörde från början kretsen kring Tito, men blev senare kritisk mot det kommunistiska systemet.